

<https://doi.org/10.53656/his2022-5-2-the>*View Over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

ИЗТОЧНОТРАКИЙСКИЯТ ВЪПРОС НА ЛОЗАНСКАТА КОНФЕРЕНЦИЯ

Д-р Ваня Стоянова*Институт за исторически изследвания –
Българска академия на науките*

Резюме. В статията се разглежда опитът на България на Лозанската конференция (1922 – 1923) да изведе източнотракийския въпрос от полето на българо-турските преговори и да обвърже решението му с Великите сили чрез един международен договор. Отказът на турската делегация да дискутира проблема на международния форум отклонява разглеждането му към сферата на двустранните българо-турски отношения. Задължителната размяна на население между Гърция и Турция, възприета от Лозанската конференция, не оставя място за надежди за българските бежанци да се завърнат в Източна Тракия. Договорът от Лозана става определящият документ за правата и свободите на немюсюлманските малцинства на турска територия, вкл. и за българите в границите на турската република.

Ключови думи: Лозанска конференция; България; Турция; Източна Тракия; бежанци; малцинствени права

Конференцията в Париж (1919) не успява да изработи мирния договор с победената в Първата световна война Османска империя. Решенията за него подготвя следващото заседание на Върховния съвет на държавите от Антанта, проведено в Сан Ремо от 19 до 25 април 1920 г. С тях на Гърция се отстъпва цяла Тракия – западната, която вече е отнета от България в Ньой с обещанието за икономически излаз, и източната, която предстои да бъде откъсната от Османската империя като част от териториалните загуби, подготвена за нея от победителите (Karaganev 2005, 31; Mitev 2014, 53 – 54). Макар и с характер на предварителни насоки за предстоящия мир с Турция, решенията от Сан Ремо незабавно са приведени в изпълнение. На 27 – 28 май 1920 г. гръцките войски окупираат Западна Тракия. Два месеца по-късно, в края на юли 1920 г., те завземат и Източна Тракия и стигат до Чаталджа, без да изчакат официалното ѝ присъединяване по силата на Севърския договор, който силите победителки налагат на Османската империя (10 август 1920 г.) (Trifonov 1988, 69, 74). Договорът носи големи териториални загуби и фактически слага край на

империята. Освен Източна Тракия, Гърция получава още Смирна и района около нея, както и островите Имброс и Тенедос в Егейско море.

За разлика от султанското правителство в Истанбул, което с примирение приема условията на изготвения от Съглашението мир, Великото народно събрание на Турция в Анкара, начело с Мустафа Кемал, го отхвърля категорично. Под лозунга за национално освобождение то организира въоръжена съпротива срещу настъпващите военни части на Гърция в Западен Анадол, която е на път да осъществи своята „мегали идея“ (Наков 2000, 63 – 68).

Турските военни победи срещу гръцките войски в Мала Азия през август – септември 1922 г. слагат край на наложения от Съглашението в Севър модел за устройство на Източното Средиземноморие и Близкия изток. За да спрат турското настъпление към Истанбул, на 23 септември 1922 г. министрите на външните работи на Великобритания, Италия и Франция отправят покана до Великото народно събрание на Турция да изпрати свои представители на среща, на която да бъдат обсъдени условията на окончателния мир между Турция, Гърция и Съюзените сили. В същата нота те признават правото на Турция над Източна Тракия, залегнало в Турския национален обет, и предлагат посредничеството си за сключването на примирие, при положение че кемалистките войски се установят пред неутралните зони около Проливите (Altănov 1926, 210 – 212).

На 28 септември 1922 г. Гърция подписва примирието в Мудания, а на 14 – 15 октомври същата година гръцката армия, принудена от съюзниците, се изтегля от Източна Тракия (Danova, Hristakudis 2003, 205 – 206). Преди това, обзети от паника, от областта масово побягват живеещите в нея около 250 хил. гърци и арменци. Бежанците намират подслон в Западна Тракия и отчасти в България, където пристигат предимно арменци. Съгласно условията на примирието, турските жандармерийски отделения влизат в Одрин и Галиполи на 22 ноември 1922 г., от която дата гражданската власт в Източна Тракия преминава изцяло в ръцете на Великото народно събрание в Анкара. До края на месец ноември с.г. междусъюзническите комисии и съглашенските военни подразделения се оттеглят в Цариград, като по десния бряг на Марица остават само частите, готови да предотвратят евентуален гръцко-турски конфликт (Altănov 1926, 231).

Конференцията за подготовка на мирния договор между Турция и силиите на Съглашението се открива в Лозана на 20 ноември 1922 г. и приключва на 24 юли 1923 г. В нея взимат участие представители на Великобритания, Франция, Италия, Япония, Гърция, Сърбо-Хърватско-Словенското кралство и Турция, САЩ са със статут на наблюдател, а Съветска Русия и България са поканени да се включат единствено в обсъждането на статута на Проливите (Altănov 1926, 255 – 256).

Въпросът за участието на България в Лозанската конференция е многократно проучван в българската историография, най-вече във връзка с обеща-

ния в чл. 48 на Ньойския договор Беломорски излаз (Altānov 1921, Altānov 1926; Božinov 1976; Božinov 1978; Trifonov 1988, Trifonov 1989; Karaganev 2005; Peeva 2004, Peeva 2019; Mitev 2014, etc.). С оглед темата на настоящето изследване, тук ще насочим вниманието си към малцинствения и бежански аспекти от „българската тема“ на конференцията, които по-рядко са били обект на изследователски интерес (Altānov 1926; Božinov 1976; Peeva 2010; Peeva 2022). Но и те, както и въпросът за излаза на Бяло море, са свързани с териториалното устройство на Тракия.

В периода 1920 – 1922 г., т.е. до Лозанската конференция включително, „програмата максимум“ на българското правителство относно Тракия включва автономия на Западна и Източна Тракия, с вариант само за Западна Тракия. В направените от българска страна предложения на международни форуми, в официални и неофициални срещи не може да се открие някаква закономерност; ако трябва да се посочи връхната точка в тях, то тя е приобщаването на целокупна Тракия към България, което Ал. Стамболийски прави на конференцията в Генуа, проведена от 10 април до 20 май 1922 г. (Karaganev 2005, 81 – 82). Без конкретен резултат остават и поставените от него въпроси на същия форум да се даде възможност на българските бежанци от всички балкански държави да се върнат по домовете си и да се спазват правата на малцинствата в тях според сключените мирни договори (Spasov 2016, 47 – 48; Pejkovska 2019, 48).

Стремжът да подсигури връщането на бежанците по родните им места, е основният мотив на българското правителство да вкара Източна Тракия в предлаганите от него комбинации за териториалното устройство на региона. В една автономна или поставена под международен контрол Тракия (вкл. и Източна) земеделското правителство вижда единствената възможност за решаване на източнотракийския бежански въпрос – игнориран от Великите сили и категорично отхвърлян както от султанските правителства, така и от революционерите кемалисти.

Превръщането на кемалистите в реална политическа сила в борбата за национална независимост кара българския министър-председател Александър Стамболийски да потърси в пряк диалог с тях решение на въпросите за бежанците от Източна Тракия и за запазването на българските просветни и религиозни институции в Турция. От пролетта на 1920 г. до есента на 1922 г. при Мустафа Кемал са изпратени няколко тайни дипломатически мисии, но сондажите за съдбата на Източна Тракия в плановете на кемалистите са обезсърчителни, що се отнася до българските интереси. Без да поема какъвто и да е конкретен ангажимент, турският лидер дава ясно да се разбере, че за връщане на бежанците и дума не може да става; правата на малцинствата ще бъдат зачитани само доколкото не застрашават безопасността на държавата; Източна Тракия е неделима част от турското отечество и всякакви варианти

за нейната автономия са изключени. Всъщност отговорите, с които се връщат българските емисари, са точно в духа на Турския национален обет.¹⁾ По-нюансирана е позицията на турските националисти относно Западна Тракия, допускаща автономен статут на областта и възможна подкрепа на искането за присъединяването ѝ към България (Peeva 2004, 186 – 195).

Въпросът за териториалния статут на Източна Тракия се вплита в настоящите опити на България да получи обещания в чл. 48 на Ньойския договор Беломорски излаз. От българска гледна точка той може да бъде реален само като териториален през Западна Тракия, доскоро под съгласенски режим. Оттук идват и исканията за нейната автономия или управление под международен контрол, като в някои от предложенията присъства и Източна Тракия²⁾.

За българското правителство след Ньой надеждата за евентуалното преизглеждане на териториалния статут на Тракия идва от неутихналата Източна криза, белязана от неизгладените противоречия между Великите сили в региона и водената с променлив успех гръцко-турска война в Мала Азия (Peeva 2019, 67 – 79).

Искането за автономия на цяла Тракия – Западна и Източна – се поддържа от тракийската емиграция в България, която земеделското правителство не желае да отблъсне дори и когато осъзнава, че българските претенции за тази област са лишени от каквито и да било шансове за успех. В навечерието на Лозанската конференция Райко Даскалов огласява позицията на правителството на страниците на в. „Победа“. Тя включва автономия за цяла Тракия под протектората на Обществото на народите и завръщане на бежанците в автономната държава. В нея то вижда път за преодоляване на балканските противоречия и реален шанс за решаването на бежанския въпрос. Идеята за образуването на автономна Тракия заляга и в нотата на българското правителство от 18 септември 1922 г., потвърдена в официалното предложение, направено пред Форин офис на 21 с.м. (Trifonov 1988, 95). Оповестената българска позиция предизвиква охладняването на кемалистите и провокира антибългарска реакция в турската преса (Peeva 2010, 106). Искането е нереалистично и е оценено като политическа грешка от опозиционните партии в България. Становището на Великите сили за Източна Тракия е добре известно на правителството на Стамболийски, но именно защото държи сметка за очакванията на огромната тракийска бежанска маса в страната, то продължава да дава гласност на един вече неадекватен спрямо новата конфигурация на силите проект (Trifonov 1988, 96). Автономията, като единствения верен вариант за завръщането на източнотракийските бежанци, въпреки взетото в Мудания решение от съюзниците, се поддържа и от секретаря на българското дипломатическо представителство в Истанбул Иван Алтънов³⁾.

Идеята за автономия на цяла Тракия присъства като първи вариант и в изложението на българския министър-председател от 22 ноември 1922 г., на-

правено на Лозанската конференция във връзка с границите в Тракия и възможността за реализиране на българския Беломорски излаз. На второ място в него идва предложението за връщане на Западна Тракия на България, след като на Турция респективно се предава източната ѝ част. Третата и най-приемлива възможност, предложена от Стамболийски, е поставянето на Западна Тракия под международен контрол, каквото е решението на Великите сили при подписването на Ньойския договор. С второто предложение България демонстрира ангажираността си с проблема, а с първото припомня становище, формирано преди съюзническото обещание към кемалистите за Източна Тракия (Karaganev 2004, 106 – 107).

Междувременно в Турция Мустафа Кемал ликвидира двувластието: Великото народно събрание на Турция в заседанието си на 1 ноември 1922 г. взема решение, с което отменя втората турска конституция от 1908 г., премахва Султаната, сваля от престола султан Мехмед Вахидедин VI, запазва Халифата единствено като духовна власт в полза на династията на Османите и слага край на истанбулското правителство (Altınov 1926, 244 – 245). Вследствие на това в Лозана Турция е представена от анкарското правителство. Но за разлика от Севър, където трябва да приеме наложения ѝ мирен договор, след извоюваните военни победи турската делегация, водена от Исмет паша, се явява на преговорите като равностоен субект, с когото силите на Съглашението се съобразяват (Наков 2000, 68 – 69).

Българското участие и българската тематика имат периферно значение за хода на Лозанската конференция, чиято основна задача е изработването на мирния договор между Турция и държавите победителки в Първата световна война. Като изключим турските претенции за района на Караагач, въпросът за границите в Тракия е принципно решен в териториалната комисия още в началото на конференцията, на 22 ноември 1922 г. По-нататъшното участие на българската делегация в дневния ред на форума е свързано главно с работата на създадената към териториалната комисия Подкомисия за проучване на възможностите за прилагане на клаузите за осигуряването на икономически излаз на България на Егейско море, известна още като „подкомисия „Вейган““ (Mitev 2014, 195 – 196 et seq; Karaganev 2006, 103 – 157). Но освен върху Беломорския излаз българските представители се опитват да привлекат вниманието на преговарящите и върху проблема от жизнена важност за страната – положението на българите в Тракия изобщо и в частност върху необходимостта от завръщането на българските бежанци в източния ѝ дял. Ако в навечерието на Балканските войни броят на българите в целия Одрински вилает, включващ Източна и Западна Тракия, е близо 300 хил. души, от които тези в източната част, останала в Османската империя (без живеещите в Цариград), е около 100 хил. (Miletich 2013, 327 – 338), след етническото прочистване на областта през 1913 г. и продължилото изселване на останалите в нея българи

в края на 1923 г. броят им е 3 320 души, съсредоточени главно в Цариград (1840), Одрин (370), Лозенград (950), Караагач (160)⁴⁾.

Преди началото на конференцията (в края на септември – началото на октомври 1922 г.) земеделското правителство прави опит да придвижи въпроса с бежанците от Източна Тракия, като оспори легитимността на Одринското съглашение от 2/15 ноември 1913 г. под предлог, че за него навремето не е издадено постановление на Министерския съвет. Ходът е обречен: дипломатическата кореспонденция между София и легацията в Истанбул от 1913 г. недвусмислено показва, че българското правителство е одобрило въпросното съглашение и е уведомило за това си становище Османското правителство. Следователно тезата, че тогавашният пълномощен министър в Истанбул А. Тошев е превишил своите правомощия и права, няма солидни основания, за да бъде дезавуирано със задна дата направеното във връзка със споменатото съглашение. Тезата е отхвърлена и от турското султанско правителство, което става ясно от изложението на Али Хайдар Бей – началник на кабинета на министъра на външните работи, по време на срещата с българския дипломат Иван Алтънов във Високата порта на 8 октомври 1922 г. Турският сановник е пределно ясен и откровен: за турското правителство изобщо не съществува въпрос за български бежанци от Източна Тракия, който е ликвидиран именно с въпросната одринска спогодба. За турците е изключено всяко завръщане на бежанци немюсюлмани в района и следователно те не мислят да узаконяват каквито и да било мерки за връщане на имотите на бежанците. Единствената възможност, която те допускат, е някакво обезщетение в зависимост от обезщетението, което биха могли да получат от гърците за отнетите имоти на турците бежанци от Западна Тракия с посредничеството на Обществото на народите⁵⁾.

Али-Хайдар Бей откровено заявява пред българския дипломат, че въпросите във връзка с Турция са добили понастоящем съвършено друга постановка заради промененото ѝ международно положение. *„Разберете добре – каза Али Хайдар Бей, – и не си правете илюзии в това отношение, че ние всячески ще се противопоставим на опита, откъдето и да иде той, щото да се включат в пределите на новата ни държава чужди немюсюлмански елементи [...] Естествено е –* заключи г. Хайдар Бей, *– че Турция при това положение, което е резултат на проявената от нейна страна мощ, за която впрочем добре държат сметка Великите сили, не ще допусне по никакъв начин да бъдат настанени в новите ѝ предели немюсюлмански населения, които с развитието си, в течение на годините ще способват да се подхранва иредентизмът у съседите ѝ.“*⁶⁾

За Алтънов е ясно, че българските искания едва ли ще срещнат повече съчувствие сред националистите, отколкото от Високата порта. Нежеланието на анкарското правителство да приеме завръщането на български бежанци от Източна Тракия и Мала Азия се потвърждава от приетата по този повод ре-

зюлюция на 16 ноември 1922 г. (Gjudurov 2012, 45) и от първите действия на навлизащите в Източна Тракия кемалистки части⁷⁾.

Затова Алтънов не споделя илюзорните очаквания, намерили израз на страниците на в. „Победа“: *„Имаше ли човек в България, който да се съмнява, че заедно със съдбата на Тракия, по светите бойни полета на Мала Азия се решаваше съдбата и на двестате хиляди българи-тракийци изгнаници?“*. Българският дипломат правилно преценява, че усилията на България трябва да се съсредоточат върху предстоящата мирна конференция, на която да прокарат в мирния договор с Турция клаузи, третиращи въпроса за българските бежанци от Източна Тракия. Това е нейният единствен печеливш ход при съществуващото съотношение на силите между България и Турция в международен план и при нагласите на управляващите среди в Истанбул или Анкара⁸⁾.

Необходимостта България да изведе източнотракийския въпрос от полето на двустранните отношения, като го постави на вниманието на Лозанската конференция и обвърже решението му с Великите сили чрез един международен договор, е обоснован пред Народното събрание и от министър-председателя Стамболийски (Gjudurov 2012, 45).

Възползвайки се от поканата да участва в работата на Лозанската конференция, на 28 ноември 1922 г. българската делегация представя на ръководството ѝ две ноти, с които се застъпва за българското население в Тракия. В първата нота то иска на бежанците от Източна Тракия да се разреши да се върнат по домовете си и да се възстановят имотите им; с втората то обръща внимание върху положението на българите в Западна Тракия, които гръцките власти прогонват, за да настанят на тяхно място гръцки бежанци от Мала Азия (Spasov 2016, 53).

Българската делегация е поканена да представи въпроса за източнотракийските бежанци в подкомисията по малцинствата под председателството на италианския делегат Монтаня на 26 декември 1922 г. Турският делегат Риза Нуръ бей протестира срещу нейното изслушване и предварително отказва да присъства на заседанието, като по този начин го лишава от легитимност. Той се аргументира с довода, че такъв проблем не съществува, защото е решен окончателно през 1913 г. с Одринското споразумение. Въпреки това българските делегати излагат своите искания пред комисията. Те настояват бежанците от Източна Тракия да се върнат по родните си места, където да им бъдат осигурени и зачитани малцинствените права. Освен за своите сънародници, българите се застъпват и за арменците, избягали в България преди подписването на примирието в Мудания (Altănov 1926, 339 – 340; Gjudurov 2012, 45).

Пред същата комисия на 2 януари 1923 г. е допусната и делегация на тракийската емиграция в България. Нейните представители д-р Тончев, Николов и Попов пледират за въвеждането на автономен режим в Западна Тракия и приемането на регламент за завръщането на българските бежанци в Източна Тракия (Karaganev 2005, 120 – 121; Altănov 1926, 339).

Въпросът с източнотракийските бежанци е отнесен към главната комисия на конференцията, която го обсъжда на 9 януари 1923 г. И тук първият турски делегат Иismet паша повтаря доводите на своя колега – въпросът не съществува от десет години и разглеждането му няма място на настоящия форум. Турската неотстъпчивост провокира реакцията на председателя на комисията лорд Кързън в защита на българите в Източна Тракия, а също така и на френския делегат Бомпар. Стремешът на съюзниците да намерят благоприятно за българските бежанци решение се сблъсква с твърдата позиция на турската делегация и те трябва да отстъпят, както отстъпват и по въпроса за арменското национално огнище (Altănov 1926, 340 – 341; Gjurdurov 2012, 46). Лишен по този начин от възможността да получи международна подкрепа, въпросът за източнотракийските бежанци е отклонен към сферата на двустранните българо-турски отношения.

Лозанската конференция не взема решения относно българските бежанци и българското малцинство в Турция, но обсъжданите на нея въпроси и постигнати споразумения са непосредствено свързани с тях: начинът, по който се решава проблемът с гръцките и турските бежанци, подсказва турската позиция относно българските бежанци в предстоящите българо-турски преговори, а малцинствено-правният режим, залегнал в договора, засяга и българите в Турция с техните училища и религиозни институции.

Малцинствено-бежанският проблем заема съществено място в преговорите по подготовката на мирния договор. Лозанската конференция възприема размяната на населението – на мюсюлманското от Гърция и на християнското (гръцко-православно) от Турция – като принципен подход за ликвидиране на бъдещите противоречия между двете държави, свързани с потенциалния иредентизъм и сепаратизъм от страна на религиозните и етническите малцинства. Но за разлика от българо-гръцката конвенция от 27 ноември 1919 г. за взаимно изселване на малцинствата, която е доброволна, поне в наименованието си, този път е възприет принципът на задължителността (Shields 2013, 2 – 6; Özsu 2015, 823 – 847).

При разискването на гръцко-турския бежански въпрос турската делегация повдига въпроса за отстраняването на Вселенския патриарх от Истанбул като безусловна предпоставка за разрешаването на спорните моменти около задължителната размяна на население (Alexandris 1992, 86 – 87). Искането е поставено в контекста на премахването на привилегиите, дадени някога на немюсюлманските малцинства като несъвместими с демократичния ред, който новата турска власт установява в бившата автократична империя. Още повече че в страна, в която доминиращото население изповядва исляма, след отделянето на Халифата от държавата халифът е лишен от много от атрибутите, които все още притежава патриархът. Извън тези аргументи, за турската страна е особено неприемлива политическа дейност на патриарх Мелетиос IV след примирието в Мудрос за насърчаване на гръцкия национализъм (Altănov 1926, 303).

На турската теза водачът на гръцката делегация Елевтериос Венизелос противопоставя доводи от канонично естество: Вселенският патриарх е примат на всички източноправославни църкви; той е начело на целия клир, който принадлежи към Вселенската патриаршия; като епископ на Истанбул, той не може да бъде изместен другаде. Под натиска на Великите сили е постигнат компромис: главният преговарящ от турска страна Исмет паша отстъпва от искането патриархът да бъде отстранен от Истанбул, след изричните уверения, че в бъдеще той няма да се занимава с политика, а Венизелос поема ангажимента да съдейства за оставката на патриарх Мелетиос IV. Едва след така постигнатото съгласие на 30 януари 1923 г. е подписана Конвенцията за размяна на население между Гърция и Турция. Тя предвижда задължителното изселване на гърците християни от Турция и на мюсюлманите от Гърция. От действието ѝ са изключени единствено турското и останалото мюсюлманско население в Западна Тракия и гръцкото население в Истанбул⁹⁾. От приложението ѝ са засегнати над 1,2 млн. православни християни и около 470 хил. мюсюлмани, респективно от Турция и Гърция. Конвенцията е в сила както за подлежащите на задължителна размяна населения след подписването ѝ (чл. 1), така и за онези гърци и мюсюлмани, които вече са напуснали Гърция и Турция след 18 окт. 1912 г. до конституирането на Смесената гръцко-турска комисия (чл. 3). Това включва ок. 1,1 млн. християни от Турция, изселени до 1923 г., и 189 916 – след 1923 г.; респ., 115 хил. мюсюлмани, напуснали Гърция през 1914 г. и 355 635 – изселени по Конвенцията. (Ladas 1932, 438 – 440).

В конвенцията (както и в последвалия мирен договор) няма текстове, които гарантират оставането на патриаршеската институция в Истанбул и единствената международна гаранция за това е протоколираната декларация на Исмет паша, че приема конвенцията без възражения относно седалището на патриарха в Истанбул, при условие че той няма да извършва политическа дейност (Altănov 1926, 305; Alexandris 1992, 93).

Задълженията, които Турция приема да спазва към малцинствата на своя територия, са в духа на Версайския мир. Те са регламентирани в раздел III „Закрила на малцинствата“, чл. 37 – 45 на Лозанския договор и имат силата на основен закон. С тях турското правителство поема ангажимент да осигури пълна защита на живота и свободата на всички жители на Турция без разлика на тяхното рождение, националност, език, раса или религия, както и свободното упражняване на всяка вяра, религия или убеждение и равенство пред закона.

Турция поема задължения по отношение изрично на немюсюлманските малцинства на своя територия, на които дава свободата на движение и емиграция и равни граждански и политически права също както на мюсюлманите. Тя гарантира на турските граждани свободното използване на който и да е език в личните отношения, в търговията, религията, в пресата, в публикации от всякакъв вид или на публични срещи, както и говоримото използване на собствения им

език пред съда. Въпросите, отнасящи се до личния статус и семейното право, гражданите немюсюлмани могат да решават в съответствие със своите обичаи.

На турските граждани, принадлежащи към немюсюлмански малцинства, се дава правото да създават, управляват и контролират за своя сметка всякакви благотворителни, религиозни и социални институции, училища и други заведения за обучение и образование, в които могат да използват собствения си език и да упражняват свободно своята религия. Що се отнася до общественото образование, в градовете и областите със значителен дял турски граждани немюсюлмани турската държава се задължава да осигури условия за начално образование на децата на родния им език. Тя обаче си запазва правото да направи преподаването на турски език в тези училища задължително. Немюсюлманите, които съставляват значителен дял в населените места, в които живеят, могат да получават финансиране от държавния, общинския или други бюджети за образователни, религиозни или благотворителни цели.

Всички тези разпоредби представляват задължения от международно значение и се поставят под гаранцията на Обществото на народите. На последно място, чл. 45 от Договора постановява, че те ще се прилагат реципрочно спрямо немюсюлманските малцинства на територията на Турция и към мюсюлманските в Гърция¹⁰.

Тук е нужно едно уточнение – в Лозанския договор не е специално упоменато нито едно от малцинствата, наследници на бившите милети – било то гръцко, арменско или еврейско. В съответните членове, третиращи материята, става дума единствено и само за „немюсюлмански“ малцинства. Контекстът на преговорите, както и последвалото приложение на малцинствените клаузи са тези, които открояват трите големи немюсюлмански малцинства – гърци, арменци и евреи, възползващи се от покровителството им (Oran 2007, 38). В този смисъл, разпространеното в историографията становище, че малцинствените клаузи са приложими само по отношение на посочените в Лозанския договор гръцко, арменско или еврейско (а не което и да е немюсюлманско) малцинство на територията на Турция, е най-малкото неточно.

Поставяйки под изрична закрила немюсюлманските малцинства, Лозанският договор е изключение от останалите договори от Версайската система, включващи клаузи за защита на малцинствата без разлика на тяхната верска, езикова или етническа принадлежност, като по този начин пренебрегва различните езикови и етнически групи в рамките на мюсюлманското мнозинство и не задължава турската държава да съблюдава техните малцинствени права (Peeva 2022, 394).

* * *

Прекъсването на преговорите в Лозана в началото на февруари 1923 г. отлага подписването на мирния договор. Това дава надежди на правителството на Стамболийски да потърси в директни разговори с турската страна решение на неуредените въпроси, докато все още има възможност за въздействие вър-

ху Турция за отстъпки по малцинствено-бежанския проблем. При това сближаването с Анкара трябва да стане по начин, който да не провокира съмнения у съюзниците, че България нарушава мирния договор (Peeva 2004, 199).

С тайната дипломатическа мисия е натоварен Софийският митрополит Стефан, като официалният предлог за заминаването му е ревизиране делата на Екзархийското заместничество. Той е избран от правителството, защото, като делегат на Лозанската конференция, е запознат с хода на работите и с турските делегати. Задачата му е да се срещне в Истанбул с турски меродавни среди и да преговаря с тях по въпроса за връщането на бежанците в Тракия, за отварянето на българските училища и църкви, по въпроса за малцинствата и по някои други национални придобивки¹¹⁾.

Преди отпътуването за Истанбул, на 26 февруари с.г., митрополит Стефан се явява при наместник-председателя на Светия синод Борис Охридски, който се възползва от случая да му даде известни упътвания, като изрично подчертава, че той отива само с политическа мисия и не бива да засяга Екзархийския въпрос и Екзархийското учреждение¹²⁾.

Въпросът не е предварително обсъден със Светия синод и митрополит Борис, подкрепен впоследствие и от останалите членове на Синода, не пропуска възможността за пореден път да изрази недоволството си, че правителството игнорира висшата църковна управа при решаването на важни църковно-политически и обществени въпроси. Синодалните архиереи решават да се уведоми поверително Екзархийският заместник Мелетий, че Софийският митрополит Стефан е отпътувал за Истанбул без пълномощия от страна на Св. синод да се занимава с екзархийските дела¹³⁾.

Митрополит Стефан заминава за Истанбул на 2 март 1923 г. На управляващия легацията о.з. генерал Тодор Марков е наредено да уреди среща с представителя на анкарското правителство Аднан бей, за да започнат преговори по висящите въпроси от църковен и църковно-стопански характер. От Анкара се очаква да определи място и дата за началото им, но до 27 март, когато митрополит Стефан отпътува от Истанбул, отговор не е получен (Peeva 2004, 200).

За провала на мисията допринася, на първо място, подготовката ѝ, която показва липса на координация и комуникация между институциите и на дипломатически опит. За това спомага и недобре избраният психологически момент, когато турците са заети с отговора на проекта за Лозанския договор. Неудачен е и начинът на водене на преговори посредством втора и съвършено ненадеждна инстанция – Аднан бей, като представител на анкарското правителство в Истанбул няма прерогативите да поема инициатива, а единствено да предава информация към правителството¹⁴⁾.

Мисията на митрополит Стефан е компрометирана пред турската страна и от сведенията за нея в пресата, предоставени им лично от митрополита –

изявленията му пред кореспондента на софийския вестник „Ден“ на 31 март 1923 г. са почти дословно възпроизведени от в. *La Turquie Nouvelle*, бр. 119 от 7 април 1923 г.¹⁵⁾ След възникналите подозрения за политическия ѝ замисъл министър-председателят Ал. Стамболийски трябва да обяснява, че целта ѝ е да се окаже помощ на Екзархията (Peeva 2004, 201).

Единственото, което мисията постига, е да демонстрира желанието на София да придвижи неотложните за нея въпроси, от обсъждането на които Турция бяга, но без да отблъсне явно българската страна, преди да е сключен мирният договор.

Опитите на правителството на Стамболийски да намери решение на източнотракийския проблем в неговия териториален, бежански и малцинствен аспект в хода на двустранните българо-турски контакти или с международна подкрепа, претърпяват неуспех. Областта е отвоювана от кемалистите с цената на военните им победи, а вялата доброжелателност към българските бежанци, демонстрирана от представителите на Великите сили в Лозана, не е в състояние да окаже натиск върху турската делегация, представляваща една военна и политическа сила с нараснала тежест в международните отношения.

В края на май 1923 г. земеделското правителство предприема първите действия за установяването на редовни българо-турски дипломатически отношения (Peeva 2005, 122). Много скоро след това, на 9 юни с.г., е извършен държавен преврат и на власт идва правителството на Александър Цанков. На 24 юли 1923 г. новоназначеният от него председател на българската делегация в Лозана Богдан Морфов (Karaganev 2021, 97) слага подписа си под текста на Лозанския договор, макар и с резерви към неговия чл. 6 (за границите в Тракия) заради нереализирания излаз на Бяло море. Окончателно договорът потвърждава съществуващата дотогава българо-турска граница в Тракия от устието на р. Резовска на Черно море до точката, където се събират трите граници на р. Марица, оставяйки областта, респ. българското население в нея, в Турция. Западна Тракия е предадена на Гърция, като границата между Гърция и Турция минава по течението на р. Марица с изключение на района западно от Одрин, където към Турция е присъединен Караагач с околностите му по десния бряг на Марица (чл. 2 на Договора)¹⁶⁾. На 24 май 1924 г. България ратифицира Лозанския договор (Božinov 1978, 260; Karaganev 2005, 150), до 16 юли с. г. той е ратифициран от всички подписали го страни и официално влиза в сила на 6 август 1924 г.¹⁷⁾

За новото българско правителство остава задължението да намери решение на източнотракийския бежански и малцинствен въпрос в рамките на двустранните българо-турски дипломатически отношения. Победата, извоювана от Турция първо на бойното поле, а след това в Лозана, твърдото ѝ нежелание да допусне и дори да дискутира връщането на българските бежанци в по-благоприятните за България условия на един международен форум, очертаната в Лозанския договор рамка на малцинствения режим спрямо немюсюлмански-

те малцинства, санкционирана с подписите на Великите сили, правят задачата му изключително трудна и предопределят до голяма степен изхода от бъдещите българо-турски преговори.

БЕЛЕЖКИ

1. Приет от парламента в Истанбул на 28 януари 1920 г., той по същество представлява декларация за независимостта на Турция, изработена въз основа на взетите по-рано решения от конгреса на националноосвободителните сили в Сивас (септ. 1919 г.).
2. За вариантите до Лозанската конференция вж. (Karaganev 2005, 40 – 82).
3. Алтънов, Иван. [Управляващ Българската легация в Цариград]. 20.10.1922 г. In: Поверителен рапорт до министър-председателя и министър на външните работи и изповеданията А. Стамболийски. Рапорт. In: Ф. 176К, оп. 4, а.е. 2574, л. 20. At: Централен държавен архив на РБ [ЦДА], София.
4. Марков, Т. [Управляващ Българската легация в Истанбул]. 27.10.1923 г. In: Поверителен рапорт до МВРИ. Рапорт. In: Ф. 176к, оп. 4, а. е. 2574, л. 18. At: ЦДА.
5. Ibidem, 15 – 17.
6. Ibidem, 18 – 19.
7. Анонимен. 25.11. 1922 г. Донесение от малкотърновското околийско управление. Донесение. In: Ф. 336К, оп. 1, а. е. 424, л. 41 – 43. At: ЦДА.
8. Алтънов, Ив. [Управляващ Българската легация в Истанбул]. 20.10.1922 г. Поверителен рапорт до министър-председателя и министър на външните работи и изповеданията А. Стамболийски. Рапорт. In: Ф. 176К, оп. 4, а.е. 2574, л. 20. At: ЦДА.
9. Вж. Convention Concerning the Exchange of Greek and Turkish Population. Web site. Available from <http://www.hri.org/docs/straits/exchange.html>. [Viewed 2022-5-20]. По въпроса за гръцко-турската размяна на население вж.: (Ladas 1932).
10. Treaty of Peace with Turkey Signed at Lausanne, July 24, 1923. Available from https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne. [Viewed 2022-05-16].
11. Св. синод. 1. 03. 1923 г. протокол от заседание на Св. синод. Протокол. In: Ф. 791К, оп. 1, а. е. 36, л. 16 – 18. At: ЦДА.
12. Ibidem, 19
13. Ibidem, 19 – 20.
14. Марков, Т. [Управляващ Българската легация в Истанбул]. 31.03.1923 г. Рапорт до МВРИ. Рапорт. In: Ф.176К, оп. 4, а.е. 2574, л. 15. At: ЦДА.
15. Ibidem, 15 – 16.
16. Вж. Treaty of Peace with Turkey Signed at Lausanne, July 24, 1923. Web site. Available from: https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne. [Viewed 2022-05-16].

17. Вж. Treaty of Lausanne. Web site. Available from: https://military-history.fandom.com/wiki/Treaty_of_Lausanne [Viewed 2021-12-15].

ЛИТЕРАТУРА

- АЛТЪНОВ, И., 1921. *Междусъюзнишка Тракия*. София: Придворна печатница.
- АЛТЪНОВ, И., 1926. *Източният въпрос и нова Турция с особен оглед към интересите на България*. София: Държавно книгоиздателство.
- БОЖИНОВ, В., 1976. България на конференциите в Генуа и Лозана. В: *В чест на академик Христо Христов. Изследвания по случай 60 години от рождението му*. София: БАН, 318 – 326.
- БОЖИНОВ, В., 1978. Западна Тракия в дипломатическата борба (1918–1924). В: *Външната политика на България 1878 – 1944*. София: БАН, 235 – 263.
- ГЮДУРОВ, Д., 2012. Българо-турските отношения и малцинственият въпрос (1919 – 1928 г.). *Годишник на департамент „История“ НБУ*. Т. IV (2009). [CD-ROM] София, 27 – 82.
- ДАНОВА, Н.; ХРИСТАКУДИС, А., 2003. *История на нова Гърция*. София: Абагар. ISBN 954-584-291-1.
- КАРАГАНЕВ, Р., 2005. *България и нейната insufficientia pulmotum или националната кауза за излаз на Бяло море 1919 – 1941*. София: Гутенберг. ISBN 954-8187-06-X.
- КАРАГАНЕВ, Р., 2021. *Богдан Морфов (1870 – 1948). Личността с многото призвания*. София: Проф. Марин Дринов. ISBN 978-619-245-102-8.
- МАНТРАН, Р. (ред.), 1999. *История на Османската империя*. София: Рива. ISBN 978-954-320-369-7.
- МИЛЕТИЧ, Л., 2013. *Разорението на тракийските българи през 1913 година*. София: Захарий Стоянов. ISBN 978-954-09-0718-5.
- МИТЕВ, Д., 2014. *Бяло море – изгубената мечта. България, Великобритания и Тракийският въпрос 1918 – 1923 г.* София: Арка. ISBN 978-8356-48-0.
- ПЕЕВА, К., 2004. Турция във външната политика на Александър Стамболийски (1920 – 1923). *Историческо бъдеще*. 1 – 2, 179 – 205. ISSN 1311-0144.
- ПЕЕВА, К., 2005. Пътят към Анкарските спогодби, или за основите на българо-турското приятелство (1920 – 1925). *Известия на тракийския научен институт*. 6, 117 – 143. ISSN 1312-674.
- ПЕЕВА, К., 2010. Третирането на териториалните и малцинствените въпроси в хода на Лозанската конференция (1922–1923). In: *Studia Balcanica*. 28. *Европа: народи и граници. Версайският мир и неговото наследство*. София: Институт по балканистика, Парадигма, 105 – 114. ISBN 978-954-92231-7-0; ISBN 97-954-326-135-2.
- ПЕЕВА, К., 2019. Тракийският въпрос в дипломатическите отношения след Ньойския договор. *Тракия*. 9, 65 – 85. ISSN 1312-1979.

- ПЕЕВА, К., 2022. Малцинствената политика на ранната Турска република (20-те и 30-те на XX в.). *История*. **30**(4), 392 – 408. DOI: 10.53656/his2022-4-3-pol.
- ПЕЙКОВСКА, П., 2019. Демографски аспекти на миграциите в България 1912 – 1944 г. София: ИИСТИ. ISBN 978-954-2903-37-6.
- СПАСОВ, Л., 2016. *Българската дипломация 1919 – 1944 г.* София: Иврай. ISBN 978-954-938-869-5.
- ТРИФОНОВ, С., 1988. *Българското националноосвободително движение в Тракия, 1919 – 1934.* София: Наука и изкуство.
- ТРИФОНОВ, С., 1989. *Антантата в Тракия 1919 – 1920 г.* София: Св. Климент Охридски.
- ХАКОВ, Дж., 2000. *История на Турция през XX век.* София: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. ISBN 954-8872-21-8.
- ALEXANDRIS, A., 1992. *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918 – 1974.* Athens: Center for Asia Minor Studies. ISBN 978-960-850-214-7.
- LADAS, S. P., 1932. *The Exchange of Minorities; Bulgaria, Greece and Turkey.* New York: Macmillan.
- ORAN, B., 2007. The Minority Concept and Rights in Turkey: The Lausanne Peace Treaty and Current Issues. In: Z. F. KABASAKAL ARAT (ed.). *Human Rights in Turkey.* University of Pennsylvania Press, 35 – 56. ISBN 978-0-8122-4000-9.
- ÖZSU, U., 2015. *Formalizing Displacement: International Law and Population Transfers.* Oxford: Oxford University Press. ISBN 978-0198717430.
- SHIELDS, S., 2013. The Greek-Turkish Population Exchange: Internationally Administered Ethnic Cleansing. *Middle East Report*. **267**(Summer), 2 – 6. Available from: <https://www.jstor.org/stable/24426444>.

REFERENCES

- ALEXANDRIS, A., 1992. *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918 – 1974.* Athens: Center for Asia Minor Studies. ISBN 978-960-850-214-7.
- ALTĀNOV, I., 1921. *Meždusăjuzniška Trakija.* Sofia: Pridvorna pečatnica.
- ALTĀNOV, I., 1926. *Iztočnijat vāpros i nova Turcija s osoben ogled kām interesite na Bālgarija.* Sofia: Dāržavno knigoizdatelstvo.
- BOŽINOV, V., 1976. Bālgarija na konferenciite v Genua i Lozana. In: *V čest na akademik Hristo Hristov. Izsledvanija po slučaj 60 godini ot roždienieto mu.* Sofia: BAS, 318 – 326.
- BOŽINOV, V., 1978. Zapadna Trakija v diplomatičeskata borba (1918 – 1924). In: *Vānšnata politika na Bālgaria 1878 – 1944.* Sofia: BAS, 235 – 263.

- GJUDUROV, D., 2012. Bălgaro-turskrite otnošenija i malcinstvenijat văpros (1919 – 1928 g.). In: *Godišnik na departament "Istorija" NBU*. IV (2009). [CD-ROM] Sofia, 27 – 82.
- DANOVA, N.; HRISTAKUDIS, A., 2003. *Istorija na nova Gărcija*. Sofia: Abagar. ISBN 954-584-291-1.
- HAKOV, D., 2000. *Istorija na Turcija prez XX vek*. Sofia: Meždunaroden centăr po problemite na malcinstvata i kulturnite vzaimodejstvija. ISBN 954-8872-21-8.
- KARAGANEV, R., 2005. *Bălgarija i nejnata insufficientia pulmonum ili nacionalnata kauza za izlaz na Bjalo more 1919 – 1941*. Sofia: Gutenberg. ISBN 954-8187-06-X.
- KARAGANEV, R., 2021. *Bogdan Morfov (1870 – 1948). Ličnostta s mnogoto prizvanija*. Sofia: Prof. Marin Drinov. ISBN 978-619-245-102-8.
- LADAS, S. P., 1932. *The Exchange of Minorities; Bulgaria, Greece and Turkey*. New York: Macmillan.
- MANTRAN, R. (ed.), 1999. *Istorija na Osmanskata imperija*. Sofia: Riva. ISBN 978-954-320-369-7.
- MILETICH, L., 2013. *The Ruin of the Thracian Bulgarians in 1913*. Sofia: Zacharii Stoyanov. ISBN 978-954-09-0718-5.
- MITEV, D., 2014. *Bjalo more – izgubenata mečta. Bălgarija, Velikobritanija i Trakijskijat văpros 1918 – 1923 g.* Sofia: Arka. ISBN 978-8356-48-0.
- ORAN, B., 2007. The Minority Concept and Rights in Turkey: The Lausanne Peace Treaty and Current Issues. In: Z. F. KABASAKAL ARAT (ed.). *Human Rights in Turkey*. University of Pennsylvania Press, 35 – 56. ISBN 978-0-8122-4000-9.
- ÖZSU, U., 2015. *Formalizing Displacement: International Law and Population Transfers*. Oxford: Oxford University Press. ISBN 978-0198-7174-3-0.
- PEEVA, K., 2004. Turcija văv vănšnata politika na Aleksandăr Stambolijski (1920-1923). *Historical Future*. 1 – 2, 179 – 205. ISSN 1311-0144.
- PEEVA, K., 2005. Pătjat kăm Ankarskite spogodbi, ili za osnovite na bălgaro-turskoto prijatelstvo (1920 – 1925). *Izvestija na trakijskija naučen institute*. 6, 117 – 143. ISSN 1312-6741.
- PEEVA, K., 2010. The Treatment of Territorial and Minority Issues during the Lausanne Conference (1922 – 1923). *Studia Balcanica*. 28. *Europe: Nations and Borders. The Peace of Versailles and its Legacy*. Sofia: Institute of Balkan Studies, Paradigma, 105 – 114. ISBN 978-954-92231-7-0.
- PEEVA, K., 2019. Trakijskijat văpros v diplomatičeskite otnošenija sled Nyojskija dogovor. *Trakija*. 9, 65 – 85. ISSN 1312-1979.
- PEEVA, K., 2022. Minority Policy of the Early Turkish Republic (1920s and 1930s). *Istoriya-History*. 30(4), 392 – 408. DOI: 10.53656/his2022-4-3-pol.
- PEJKOVSKA, P., 2019. *Demografski aspekti na migraciite v Bălgarija 1912 – 1944 g.* Sofia: IHS-BAS. ISBN 978-954-2903-37-6.

- SHIELDS, S., 2013. The Greek-Turkish Population Exchange: Internationally Administered Ethnic Cleansing. *Middle East Report*. **267**(Summer), 2 – 6. Available from: <https://www.jstor.org/stable/24426444>.
- SPASOV, L., 2016. *Bălgarskata diplomacija 1919 – 1944 g.* Sofia: Ivraj. ISBN 978-954-938-869-5.
- TRIFONOV, S., 1988. *Bălgarskoto Nacionalno-osvoboditelno dvizenie v Trakija, 1919 – 1934.* Sofia: Nauka i izkustvo.
- TRIFONOV, S., 1989. *Antantata v Trakija 1919 – 1920 g.* Sofia: Sv. Kliment Ohridski.

THE PROBLEM OF EASTERN THRACE AT THE LAUSANNE CONFERENCE

Abstract. The article examines Bulgaria's attempt at the Lausanne Conference (1922 – 1923) to remove the East Thracian problem from the sphere of Bulgarian-Turkish negotiations and to link its solution with the Great Powers through an international treaty. The refusal of the Turkish delegation to discuss the problem at the international forum diverted it to the field of bilateral Bulgarian-Turkish relations. The obligatory population exchange between Greece and Turkey, adopted by the Lausanne Conference, left no room for hopes for the Bulgarian refugees to return to Eastern Thrace. The Treaty of Lausanne Treaty became the defining document for the rights and freedoms of non-Muslim minorities on Turkish territory, including the Bulgarians remaining within the borders of the Turkish Republic.

Keywords: Lausanne Conference; Bulgaria; Turkey; Eastern Thrace; refugees; minority rights

✉ **Dr. Vanya Stoyanova, Chief Assist. Prof.**

ORCID ID: 0000-0003-4101-1227

Institute for Historical Studies

Bulgarian Academy of Sciences

52, Shipchenski prohod St., Bl. 17

1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: vpetrova@bas.bg